

COLLOQUIA RUSSICA

Series I, vol. 8

Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries)

Publication from the 8th
International Scientific Conference,
Lviv, 15th–18th November, 2017

Krakow

2018

Editorial board:

Igor Danilevskyy (Moscow), Āura Hardi (Novi Sad),
Aleksey Martyniuk (Minsk), Adam Mesiarkin (Bratislava),
Norbert Mika (Warsaw), Vitaliy Nagirnyy (Krakow) – *editor*,
Kinga Trzcińska (Krakow), Myroslav Voloshchuk (Ivano-Frankivsk)
Leontiy Voytovych (Lviv), Andrii Yasinovskiy (Lviv)

Advisers:

Ihor Skochylas (Lviv)
Aleksandra Sulikowska-Belczowska (Warsaw)

Revision, translation and stenographic recording:

Magdalena Frączek, Andriy Nosenko, Halyna Poslavska, Arkadiusz Siwko

Desktop publishing:

Bernard Wyrcki

Cover design:

Bernard Wyrcki

On cover:

front page: Our Lady of Oranta
(mosaic image of the 11th century from the Saint Sophia Cathedral in Kyiv, Ukraine)
last page: map „Rus’ church organization before the beginning 13th century”,
by Stsiapan Tsemuschau

Editorial board might not share contributors views and their opinions
are not to be identified with Editorial board’s outlook.
Copying and reprinting without written permission
from the Editorial board is forbidden

© Copyright by the Jagiellonian University
Krakow 2018

ISSN 2353–219X

Editorial board:

Zakład Historii Europy Wschodniej
Instytut Historii Uniwersytet Jagielloński
ul. Gołębia 13, p. 303, 31–007 Krakow

Publishing cooperation:

Wydawnictwo Nowa Strona
<http://wydawnictwonowastrona.pl/>
<http://academic-journals.eu/>

Norbert Mika
(Warszawa)

„Силу честного креста”. Krzyż i praktyka jego całowania na Rusi w obliczu zagrożenia i najazdów tatarskich (do końca XV wieku)

Uwaga autora niniejszego tekstu skupia się na wyjątkowym znaczeniu, jakie odgrywał krzyż na terenie średniowiecznej Rusi, w kontekście zagrożenia i najazdów mongolskich (tatarskich). Wspomniany tu chrześcijański znak śmierci i zwycięstwa Chrystusa, a także wykonywany gest jego całowania w czasie zawieranej przysięgi, towarzyszyły książętom ruskim w zmaganiach ze stepowymi koczownikami, od momentu pierwszego ich kontaktu, czyli od bitwy nad rzeką Kałką, jaka miała miejsce w 1223 r., do chwili całkowitego ustania zwierzchnictwa Złotej Ordy nad Rusią, czyli do wydarzeń nad rzeką Ugrą w 1480 r. Symbolika krzyża jednoczyła Rusinów do walki z tatarskim najeźdźcą, dając im poczucie wspólnoty wiary i interesów. Stąd też „крестное целование” stosowano dość często w okresie poprzedzającym bezpośrednie zagrożenie ze strony Tatarów. Wydarzenia takie źródła odnotowały między innymi w latach 1293, 1375, 1462–1464, czy 1473. Oczywiście zdarzały się również sytuacje kontrowersyjne. Przykładem tutaj mogą być wypadki, gdy książęta ruscy, aczkolwiek odwoływali się do chrześcijańskiej symboliki i całowali krzyż, to jednak czynili to przeciwko swoim współwyznawcom – innym Rusinom, zawierając układy z chanami Złotej Ordy i Krymu, jak to miało miejsce w 1446 i 1480 r., ewentualnie traktowali wspomniany tu gest krzyżowej przysięgi instrumentalnie, do realizacji własnych celów, także w konfliktach z innymi władcami ruskimi, współpracując na tym polu z Tatarami, co potwierdzają średniowieczne przekazy pod rokiem 1399, 1471 i 1478. Pomimo wielu stwierdzonych nieprawidłowości, gdy chodzi o praktykę „крестного целования” na obszarze Rusi, odwoływanie się przez tamtejszą społeczność chrześcijańską do symboliki krzyża, w kontekście zagrożenia i najazdów tatarskich, było wartością uniwersalną i wzmacniało ruską tożsamość i religijność.

Rola, jaką odgrywał krzyż i praktyka jego całowania na obszarze średnio-wiecznej Rusi, w kontekście zagrożenia i najazdów tatarskich, nie były dotąd przedmiotem osobnych badań historyków. Niewątpliwie jednak tematykę tę trudno uznać za mało istotną i nie zasługującą na uwagę. Oczywiście niniejszy artykuł nie rości sobie pretensji do miana całościowego opracowania zagadnienia, niemniej jest próbą odpowiedzi na niektóre, jak się wydaje, istotne kwestie, odnoszące się do wspomnianej tu tematyki. Cezurę czasową opisywanych zjawisk stanowi okres średniowiecza, a konkretnie czasy od momentu pierwszego kontaktu książąt ruskich z mongolskimi (tatarskimi) koczownikami, czyli od bitwy nad rzeką Kałką, jaka miała miejsce w 1223 r.¹, do chwili całkowitego ustania zwierzchnictwa Tatarów nad Rusią, czyli do wydarzeń nad rzeką Ugrą w 1480 r.²

Pierwsze ze wspomnianych tu wydarzeń miało miejsce 31 maja 1223 r. nad niewielką rzeczką Kałką (Kalczykiem), dopływem Kalmiusa, w rejonie dolnego Dniepru. Armia mongolska (tatarska), licząca około 30 000 zaprawionych w bojach wojowników, pod komendą dwóch doświadczonych wodzów Dżebe i Subedeja³, starła się z połączonymi siłami 18 książąt ruskich i połowieckich (kumańskich)⁴, dysponujących – według optymistycznych wyliczeń Romana Chrapaczewskiego – blisko 45 000 zbrojnych⁵. Bez wątpienia było ich mniej, choć przewaga liczebna koalicji rusko-połowieckiej zdaje się nie budzić większych wątpliwości. Nie mogąc sprostać naporowi azjatyckich koczowników, wspomaganych przez stepowych wschodnioeuropejskich brodników⁶, pod wodzą wojewody Płoskini⁷, część

¹ Л. В. Черепнин, *Монголо–татары на Руси (XIII в.)* [in:] *Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей*, ред. С. Л. Тихвинский, Москва 1970, с. 179–182; И. Гольженков, И. Дзысь, *Битва на Калке 31 мая 1223 г.*, Москва 1994, с. 27–47; Ю. В. Кривошеев, *Русь и монголы: исследование по истории Северо-Восточной Руси XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 1999, с. 135, 157–158; П. П. Толочко, *Кочевые народы степей и Киевская Русь*, Санкт-Петербург 2003, с. 133–135; Б. Черкас, *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.)*, Київ 2014, с. 53–57; А. А. Астайкин, *Битва на Калке: лебединая песнь кованых русских ратей в Степи*, „*Filo Ariadne*”, 4, 2016, с. 1–33; А. Б. Головкин, *Рейд туменов Джебе и Субедея в Восточную Европу (1222–1223 гг.) в процессе формирования монгольской империи и Pax Mongolica*, „*Вестник Удмуртского университета. Серия: История и филология*”, 26, 2016, 1, с. 46–58; Idem, *Князь Мстислав Мстиславич „Удатний” і його доба*, Кам’янець-Подільський 2017, с. 140–162.

² Л. Гордеева, *Иоанн III Великий: Первый российский государь: Летопись жизни*, Москва 2008, с. 267–284.

³ Д. Г. Хрусталёв, *Русь и монгольское нашествие (20–50-е гг. XIII в.)*, Санкт-Петербург 2013, с. 85–86.

⁴ Nazwy „*Polowcy*”, „*Kumanowie*”, średniowieczni latopisarze stosują wymiennie. Dla przykładu autor *Latopisu woskreszeńskiego* w jednym miejscu swego dzieła pisze: „безбожные Куманы, сыны Измаиловые”, a w innym: „*Половцы*”, zob.: *Летопись по Воскресенскому списку*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [dalej: ПСРЛ], т. 7, Санкт-Петербург 1856, с. 129.

⁵ Р. П. Храпачевский, *Военная держава Чингисхана*, Москва 2005, с. 331–332.

⁶ Brodnikami nazywano mieszaną etnicznie, wolną ludność stepową, żyjącą nad dolnym Donem, Dnieprem i Dniestrem, poprzedników różniejszych Kozaków, zob.: Н. М. Вольнкин, *Предшественники казачества – бродники*, „*Вестник Ленинградского университета*”, 8, 1949, с. 55–62; М. Ф. Котляр, *Хто такі бродники? До проблеми виникнення українського козацтва*, „*Український історичний журнал*”, 1969, 5, с. 95–101; О. Б. Бубенок, *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.)*, Киев 1997, с. 125–137, згв. 133; И. О. Князький, *Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (кон. IX – сер. XIII в.)*, Коломна 1997, с. 204–207; Idem, *Бродники*, [in:] *Православная энциклопедия*, т. 6, Москва 2003, с. 258–259.

⁷ В. К. Романов, *Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи*, [in:] *Летописи и хроники. 1980 г.*, Москва 1981, с. 79–103.

ksiąząt ruskich rzuciła się do ucieczki, a część na czele z księciem kijowskim Mściśławem Romanowiczem rozpoczęła negocjacje z przywódcą brodników, który to „оканьнии воевода цѣловавъ крестъ четьстнии къ Мьстиславу и къ обѣма князема, око ихъ не избити, нѣ пустити ихъ на искупъ, и сълга оканьнии: прѣда ихъ, извязавъ, Татаромъ”⁸. Epilogiem sprawy była śmierć, poprzedzona długotrwałą męką Mściśława Romanowicza i jego związanych towarzyszy, przyniesionych drewnianą platformą, na której uctowali zwycięzcy, a także całkowita klęska wojsk ruskich i połowieckich⁹.

Wspomniany tutaj wojewoda Płoskinia działał bez wątplenia jako sprzymierzeniec mongolskich wodzów Dżebe i Subedeja¹⁰. Decydując się całować krzyż i złożyć Mściśławowi Romanowiczowi i jego towarzyszom przysięgę, że nie wyda ich w ręce wrogów, a następnie złamać publiczne przyrzeczenie, przywódca brodników czynił to prawdopodobnie ze strachu przed Mongołami (Tatarami), którzy z całą pewnością uważnie przyglądali się posunięciom nowego, acz niepewnego sojusznika. Cytowany wyżej fragment *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* zdaje się przy tym zawierać również podtekst hagiograficzny całej sprawy, oparty na biblijnej osnowie. Pieniądze, jakie miał otrzymać Płoskinia za swój niegodny czyn, można odnieść do przysłowiowych 30 srebrników, zapłaconych Judaszowi Iskariocie, za wydanie Jezusa jego przeciwnikom. Analogii należy się dopatrywać ponadto w samym geście pocałunku, jaki wykonał zdrajca, a także w fakcie przekazania niewinnego w ręce pogan, oraz w męczeńskiej śmierci głównego bohatera z krzyżem w tle¹¹.

Dalsze losy przywódcy brodników nie są znane. Przetrwiała natomiast czarna legenda o jego zdradzieckim czynie, odnotowana na kartach licznych latopisów¹². Dla autora drugiego dopełnienia *Latopisu nikanorowskiego* – Płoskinia nie był już przywódcą brodników, ale wojewodą samych Tatarów – „бѣ у Татар воевода Пლოსкина”¹³. Oczywiście można tutaj zakładać zwykłą pomyłkę autora tekstu latopisu z drugiej połowy XV wieku¹⁴, który przepisując informację o zdradzie

⁸ „Zdradziecki wojewoda całował krzyż czcigodny, Mściśławowi i dwóm księżętom, że ich nie zabije tylko wypuści za wykupem, i zełgał zdradziecko: sprzedając ich, związanych, Tatarom”. *Новгородская первая летопись старшего и младшего извода* [dalej: *НПЛ*], ред. А. Н. Насонов, Москва–Ленинград 1950, с. 63.

⁹ *Золотая Орда в источниках*, т. 3, изд. Р. П. Храпачевский, Москва 2009, с. 223.

¹⁰ Л. В. Черепнин, *Монголо-татары на Руси (XIII в.)*, с. 182; Б. Черкас, *Західні володіння Улусу Джучи*, с. 55; О. Головки, *Князь Мстислав Мстиславич*, с. 233.

¹¹ *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznym* [dalej: *GPNT*], tłum. R. Popowski, M. Wojciechowski, Warszawa 1993: *Ewangelia według Mateusza*, 20,19; 26,14–15; 26,45–49; *Ewangelia według Marka*, 10,33; 14, 43–45; 2 *Ewangelia według Łukasza*, 18,32; 22, 47–48; *Ewangelia według Jana*, 18, 1–2.

¹² *Летопись по Воскресенскому списку*, с. 132; *Летописный сборник именованый Патриаршего или Никоновского летописью*, [in:] *ПСРЛ*, т. 10, Санкт-Петербург 1885, с. 91–92; *Московский летописный свод конца XV века*, [in:] *ПСРЛ*, т. 25, Москва–Ленинград 1949, с. 120; *Летописный свод 1497 г.*, [in:] *ПСРЛ*, т. 28, Москва–Ленинград 1963, с. 50; *Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись)*, [in:] *ПСРЛ*, т. 28, с. 208.

¹³ *Никаноровская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 27, Москва–Ленинград 1962, с. 157.

¹⁴ Рог: И. М. Кудрявцев, *Сборник последней четверти XV – начала XVI в. из Музейного собрания*, „Записки Отдела рукописей. Государственная библиотека СССР имени В. И. Ленина”, 25, 1962, с. 225–233; Б. М. Клосс, Я. С. Лурье, *Русские летописи XI–XV вв. (Материалы для описания)*, [in:] *Методические рекомендации по опи-*

wojewody brodników ze starszego rękopisu, źle odczytał odnośny fragment. Nie można jednak wykluczyć, że przyczyną, dla której Płoskinia został zdefiniowany jako Tatar, był fakt, iż przywódca ten łamiąc przysięgę, powiązaną z całowaniem krzyża, zachowywał się niczym stepowy poganin, innymi słowy osoba niewierząca, lekceważąca krzyż – najważniejszy symbol wiary chrześcijańskiej.

Jak zaś dalece krzyż był ważny dla Rusinów, a stosunek do niego stanowił swoisty papierek lakmusowy w relacjach z Tatarami, może świadczyć cytowany niżej fragment *Latopisu lawrentewskiego*, odnoszący się do wypadków, jakie miały miejsce w 1262 r. w Jarosławiu na ziemi rostowskiej – „бѣ бо тогда титамъ приѣхаль ѿ цѣра Татарьского . именемъ Кутлубии золь сѣи бесурменинь . того поспѣхомъ вканныи лишенікъ . твораше хсръяномъ велику досаду . крѣту и стѣмъ цркъвамъ поругаася . ѿгда же люди на врагы своѣ двигшаса на бесурмены . изгнаша инѣхъ избиша . тогда и сего незаконного Зосиму оубиша в городѣ Ирославли”¹⁵. Jak widać epilogiem prowadzonej przez Tatarów, wobec mieszkańców ziemi rostowskiej, bezwzględnej polityki fiskalnej i bluźnierczego stosunku do krzyża i świątyń, był zbrojny tumult przeciwko ordyńcom¹⁶. Autor *Latopisu nikonowskiego* podaje, że wspomnianego wyżej Zosimę „убивше православнии христiane и поврѣгоша псомъ на снѣдь”¹⁷. Takie i podobne przypadki rzutowały niewątpliwie na fakt, iż źródła ruskie dość konsekwentnie nazywały tatarskich najeźdźców: bezbożnikami, bisurmanami, niewiernymi, czy też poganami¹⁸.

Nic więc dziwnego, że to właśnie krzyż, a konkretnie obrzęd jego całowania, zaczynał jednoczyć stopniowo Rusinów do walki z tatarskim najeźdźcą. Wykonywane gesty i wygłaszana na okoliczność „крестного целования” rota przysięgi dawały bez wątpienia poczucie wspólnoty wiary i interesów. Po raz pierwszy wydarzenie takie zostało odnotowane na kartach latopisów już w końcu XIII wie-

санию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, вып. 2, часть 1, Москва 1976, с. 122–138.

¹⁵ „Wtedy przyjechał dostojnik od chana tatarskiego o imieniu Kutlubii, zły syn bisurmanin. Z jego pomocą, fałszywy złoczyńca, czynił chrześcijanom wiele niegodziwości, łącząc krzyżowi i świętym cerkwiom. Wówczas podnieśli się ludzie na wrogów swoich, na bisurmanów, wypędzili ich, a innych zabili; wtedy też zabito owego bezbożnego Zosimę, w grodzie Jarosław”. *Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку*, [in:] ПСРЛ, т. 1, вып. 2, Ленинград 1927, стб. 476. W tej sprawie dokładniej Л. В. Черепнин, *Монголо-татары на Руси (XIII в.)*, с. 194–195.

¹⁶ Рог.: *История Отечества в романах, повестях, документах*, т. 3: Век XIII: За землю русскую, сост. Н. С. Борисова, Москва 1983, с. 460, 516.

¹⁷ „Zabili prawosławni chrześcijanie i rzucili psom na pożarcie”. *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 10, с. 143.

¹⁸ *Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку*, стб. 462, 465, 476, 482, 503; *Ипатьевская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 740, 778, 782, 787, 846; *Софійская вторая летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 6, Санкт-Петербург 1853, с. 225, 229, 230; *Летопись по Воскресенскому списку*, с. 129, 132, 139, 145, 153, 156, 158, 163, 177, 178, 205; *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, [in:] ПСРЛ, т. 8, Санкт-Петербург 1859, с. 35, 38, 39, 40, 44, 207; *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, [in:] ПСРЛ, т. 12, Санкт-Петербург 1901, с. 198, 203; *Московский летописный свод конца XV века*, с. 118, 190, 202, 203, 207; *Никаноровская летопись*, с. 74, 76, 78; *Новгородская вторая (архивская) летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 30, Москва 1965, с. 184; *Холмогорская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 33, Ленинград 1977, с. 124; *Пискаревский летописец*, [in:] ПСРЛ, т. 34, Москва 1978, с. 83, 85, 87–89, 95, 97, 100–101, 119, 123–124, 126–127, 129. Ostatni z latopisarzy zdaje się niekiedy rozróżniać „татар и бесермян и армен” [...] „от безбожных измаилтян”, ibidem, с. 116, 158. W tej sprawie J. Komendová, *Středověká Rus a vnější svět: Obraz cizích kultur v písemnictví Rusi 11.–14. století*, Olomouc 2005, s. 57, 62.

ku. Tłem całej sprawy były tarcia wewnętrzne w kraju spowodowane wzajemną rywalizacją poszczególnych przedstawicieli rozradzającej się dynastii Rurykowiczów, którzy realizując swoje polityczne cele, nie wahali się sięgać po pomoc tatarską. Tak właśnie miało miejsce w 1293 r., gdy syn Aleksandra Jarosławowicza Newskiego – Andrzej, wraz z innymi książętami ruskimi, udał się do Ordy, skarżąc się na swojego brata Dymitra Aleksandrowicza. W odpowiedzi chan Złotej Ordy, którym był wówczas Tokta, wysłał na Ruś swego brata Djudena z wielką liczbą wojowników, aby poskromił Dymitra Aleksandrowicza. Tatarzy spustoszyli północno-wschodnią Ruś¹⁹, „многа пакости оучиниша хрестьяномъ”, zajmując 14 grodów, w tym Włodzimierz, Suzdał, Murom, Juriew, Perejaśław, Kołomnę, Moskwę, Możajsk, Wołok, Dmitrow i Uglicze Pole²⁰, jak wówczas nazywano sam Uglicz²¹. Widząc grożące mu niebezpieczeństwo, wielki książę Dymitr Aleksandrowicz uciekł do Pskowa. Tatarzy zaś postanowili zająć Twer, którego władca Michał Jarosławowicz przebywał akurat w Ordzie.

Obserwujący rozwój wydarzeń, przerażeni mieszkańcy Tweru, a także uciekinierzy z innych księstw ruskich, postanowili nie oglądać się na wsparcie wystraszonych włodarzy ościennych ruskich dzielnic i wziąć sprawę w swoje ręce, przynajmniej do czasu powrotu z Ordy ich księcia – Michała Jarosławowicza. Kierunek działania wystraszonej ludności podpowiadała obawa o swoje życie i dobytek, a także – odmienna od wierzeń stepowych najeźdźców – wspólna religia i wynikająca z niej świat symboli, gestów i zachowań. Jak podają autorzy kilku latopisów: „Они же цѣловаша межи себе крестъ и сѣдоша во осадѣ, укрѣпившиися на томъ, яко битися съ Татары, а не предатися”²². Trudno więc się dziwić radosnej reakcji mieszkańców Tweru na wieść, że ich władca powraca z długiej podróży. Na jego powitanie niesiono krzyże – symbole wiary²³, których pocałunek, połączony z przysięgą zobowiązującą do niewydawania grodu Tatarom, zadecydował o losie całej tamtejszej społeczności. Można dodać, że nadzieję na oddalenie niebezpieczeństwa ze strony koczowników dawały również wieści o rychłym powrocie Michała Jarosławowicza z Ordy do Tweru. Wyraźnie akcentują to autorzy różnych latopisów. Oto treść jednego z nich: „Въ то же время и князь ихъ прииде изъ орды, и срѣтоша его съ кресты, и бысть радость велика Тверичемъ. Татарове же слышавше пришедша князя Михаила, и не поидоша ко Твери”²⁴. W tym

¹⁹ Л. В. Черепнин, *Монголо-татары на Руси (XIII в.)*, с. 199; В. Білінський, *Москва Ординська (XIII–XVI століття): Історичне дослідження*, кн. 1, Київ 2012, с. 261.

²⁰ *Летопись по Воскресенскому списку*, с. 180; *Летопись по Типографскому списку*, [in:] ПСРЛ, т. 24, Петроградъ 1921, с. 105–106; *Московский летописный свод конца XV века*, с. 157.

²¹ В. Карев, *Углич*, [in:] *Русь и монголы XIII в.*, Москва 2010, с. 33.

²² „Они całowali krzyż między sobą i usadowili się w grodzie, potwierdzając tym, że będą się bić z Tatarami, a nie sprzeniewierzą się”. *Летопись по Воскресенскому списку*, с. 180; *Типографская летопись*, с. 105–106; *Московский летописный свод конца XV века*, с. 157.

²³ Na temat symboliki krzyża w życiu chrześcijan wschodnich, patrz: B. Uspienski, *Krzyż i koło: Z historii symboliki chrześcijańskiej*, Gdańsk 2010, s. 347.

²⁴ „W tym czasie przyszedł z Ordy ich książę, i powitali go z krzyżami, i była radość wielka wśród twerzan. Tatarzy, usłyszawszy o powrocie księcia Michała, nie poszli na Twer”. *Летопись по Воскресенскому списку*, с. 180; *Летопись*

miejscu warto wspomnieć, że podróż do chana Złotej Ordy była tak niebezpiecznym przedsięwzięciem, że nie wszyscy książęta ruscy wracali stamtąd żywi. Ci, którym się to udawało, uważani byli za wybrańców losu i traktowano ich z wielką czcią²⁵. Przykładem tutaj może być wielki książę Aleksander Newski, na powrót którego – podobnie jak to miało miejsce w przypadku Michała Jarosławowicza – czekał pod bramą grodową w Włodzimierzu tłum mieszkańców i duchowieństwo niosące krzyż²⁶.

Naturalnie byłoby błędem twierdzić, że krzyż i jego całowanie zachęcały do obrony swojego życia i mienia jedynie bojarstwo oraz zwykłych mieszkańców miast, podobnie jak to miało miejsce w 1293 r. w Twerze. Znaczące są tutaj wypadki, które rozgrywały się przed generalną rozprawą z wojskami Złotej Ordy na Kulikowym Polu – 8 września 1380 r.²⁷ Wyruszając do walki z mużułmańskimi Tatarami i ich wodzem Mamajem, wielki książę moskiewski Dymitr Iwanowicz, zwany później Dońskim – jak podają ruscy kronikarze – liczył „на помощь силу креста честнаго” czy też „на помощь честный крестъ Исусъ Христовъ”²⁸. Nie powinien więc dziwić fakt, że niektórym z uczestników wyprawy na Kulikowe Pole nakazano „крестъ Христовъ нашить на схимахъ”²⁹. Widać stąd, że zmagania ze Złotą Ordą usiłowano przedstawić jako świętą wojnę w imię krzyża.

W tym miejscu warto cofnąć się pięć lat wstecz, a dokładnie do 1375 r., kiedy to współpracujący z Tatarami, książę twerski Michał II Aleksandrowicz, kreowany po śmierci na świętego władce³⁰, polityczny przeciwnik Dymitra Iwanowicza, „сложил крестное цѣлованье”, czyli wypowiedział (zerwał) krzyżowe przyrzeczenie, jakie wcześniej wziął na siebie, gdy chodzi o uległość wobec wspomnianego tu Dymitra. Potraktowano to jako akt wypowiedzenia wojny, tym bardziej że do Tweru przyjechał wtedy Aczi Chodża, wysłannik wodza tatarskiego Mamaja, który przywiózł księciu Michałowi jarłyk na wielkie księstwo włodzimierskie. Źródła podają, że krótko po tym wydarzeniu, 29 lipca 1375 r., nastąpiło zaćmienie słońca, które zdawano się odczytywać jako znak kary Bożej, a na Twer ruszyły siły zbrojne kilkunastu książąt ruskich, którym przewodził wielki książę moskiewski Dymitr Iwanowicz, przymuszając ponownie do uległości księcia Michała³¹.

по Типографскому списку, с. 105–106; Московский летописный свод конца XV века, с. 157.

²⁵ Por.: Ю. В. Селезнёв, *Русские князья в составе правящей элиты Джучиева Улуса в XIII–XV веках: монография*, Воронеж 2013, с. 277–293; Г. В. Логунова, *Русь и Золотая Орда проблема взаимовлияния: Учебное пособие*, Иркутск 2014, с. 92–99.

²⁶ Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку, стб. 473.

²⁷ И. Б. Греков, *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*, Москва 1975, с. 127–140.

²⁸ Московский летописный свод конца XV века, с. 202. Por. też: *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, с. 36.

²⁹ „Крзызъ Chrystusowy naszyć на szatach”. *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, [in:] ПСРЛ, т. 11, Санкт-Петербург 1897, с. 53.

³⁰ M. Grala, *Książę-mnich. Wizerunek świętego władcy prawosławnego na przykładzie Michała Aleksandrowicza*, [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion (10th–16th c.): publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November 2013*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 199–208 (*Colloquia Russica*, Series I, vol. 4).

³¹ *Льтописный сборникъ, именуемый Тверскою льтописью*, [in:] ПСРЛ, т. 15, Санкт-Петербург 1863, стб. 434–436; *Московский летописный свод конца XV века*, с. 190; *Пискаревский летописец*, с. 119.

Wzmacniając swoją pozycję na ruskiej scenie politycznej i przygotowując się do zmagania z Tatarami, Dymitr moskiewski, oraz książę bobrowsko-sierpuchowski Włodzimierz Andriejewicz Chrobry³², jak również Nowogród Wielki, zawarli ważne porozumienie z Michałem II Aleksandrowiczem. Formuła wstępna i końcowa, spisane na tę okoliczność, aktu prawnego (gramoty), wspomina wyraźnie, że zawarciu układu z 1 września 1375 r. towarzyszył gest całowania krzyża: „на сем, брате молодшии, кн(а)зь великии Михаило Олекса(ндр)ович, целуи ко мнѣ кр(е)сть, къ брату старѣишему, кн(а)зю великому Дмитрию Ивановичю, и к моему брату кн(а)зю Володимиеру Андрѣевичю, и к нашей нашей вотчинѣ к Великому Новугороду, и за свои дѣти, и за свои братаничи”³³. Można zauważyć, iż cytowany wyżej fragment gramoty krzyżowej informuje wyraźnie, że na mocy zawartego układu książę twerski Michał II Aleksandrowicz został sprowadzony do rangi młodszego brata, czyli praktycznie wasala Dymitra³⁴. Układ był o tyle ważny, że gwarantował solidarność stron wobec zagrożenia ze strony sąsiadów, w tym także Tatarów, o czym wymownie świadczą słowa, zamieszczone w spisanej na tę okoliczność gramocie krzyżowej: „А имут нас [Дмитрия Ивановича (Донского) и других – *N.M.*] сваживати татарове, и имут давати тобѣ [Михаилу Александровичу – *N.M.*] нашу вотчину, великое княженъе, и тобѣ сѧ не имати, ни до живота. А имут давати нам твою вотчину Тѣрь, и нам сѧ тако же не имати, и до живот(а)”. А в инутом мѣеци: „А с татары ѡже будет нам миръ, по думѣ. А будет нам дати выход, по думѣ же, а будет не дати, по думѣ же. А пойдут на нас татарове или на тебе, битсѧ нам и тобѣ с одного всѣмъ противу их. Или мы пойдѣм на них, и тобѣ с нами с одного пойти на них”³⁵. Tekst jednostronnego dokumentu z 1 września 1375 r. wzmiankuje ponadto, że porozumienie, któremu towarzyszyło „крестное целование”, zostało zawarte z błogosławieństwem – rezydującego w Moskwie i jawnie sprzyjającego jej księciu – arcybiskupa kijowskiego Aleksego, metropolity całej Rusi³⁶.

³² Włodzimierz Andriejewicz Chrobry zdążył już wcześniej podporządkować się Dymitrowi Dońskiemu i zawarł z nim porozumienie w 1372 r. Najpewniej też układowi temu towarzyszyło całowanie krzyża. W tej sprawie, zob.: В. А. Кучкин, *Договор 1372 г. великого князя Дмитрия Ивановича с Владимиром Андреевичем Серпуховским*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2007, 1 (27), с. 60–77; 2 (28), с. 5–22.

³³ „Na to, bracie młodszy, książę wielki, Michale Aleksandrowiczu, całuj dla mnie krzyż, bratu starszemu, księciu wielkiemu Dymitrowi Iwanowiczowi i mojemu bratu, księciu Włodzimierzowi Andriejewiczowi, i naszej ojcowiznie, Nowogrodowi Wielkiemu, również za swoje dzieci i za swoich bratanek”. *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.*, Москва 1950, № 9, с. 25, 28.

³⁴ Э. Клюг, *Княжество Тверское (1247–1485)*, Тверь 1994, с. 255–257; В. А. Кучкин, *Договорные грамоты московских князей XIV века: Внешнеполитические договоры*, Москва 2003, с. 323–327; Е. Л. Коняевская, *Похвала князю: повести о Михаиле Александровиче Тверском*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2004, 1, с. 13.

³⁵ „Gdy będą nas [Dymitra Iwanowicza (Dońskiego) i innych – *N.M.*] skłócać Tatarzy i zechcą dawać tobie [Michałowi Aleksandrowiczowi – *N.M.*] naszą ojcowiznę, wielkie księstwo, ty go nie weźmiesz do końca życia. Gdy będą dawać nam twoją ojcowiznę, Twer, i my go nie weźmiemy do końca życia” – „Gdy z Tatarami będziemy mieć pokój, to dobrze. Gdy będziemy posyłać daninę, to także dobrze, a nie będziemy dawać daniny, to także dobrze. Gdy wyruszą na nas Tatarzy, lub na ciebie, będziemy się bić, my i ty, wszyscy razem, przeciw nim. Lub [gdy – *N.M.*] my wyruszymy na nich, ty z nami, wszyscy razem, pójdziemy na nich”. *Духовные и договорные грамоты*, № 9, с. 26.

³⁶ А. Мironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie w XI–XVI wieku*, Białystok 2011, s. 128.

Cytowany wyżej fragment przymierza między wielkim księciem moskiewskim Dymitrem Iwanowiczem (Dońskim) a księciem twerskim Michałem II Aleksandrowiczem, wykazuje wyraźną analogię do podobnego układu homagialnego, zawartego blisko dwa wieki wcześniej, datowanego na koniec 1202 r., między Temudżynem (późniejszym Czyngis chanem) a wodzem kereickim Ong chanem. W tym przypadku Ong chan „był dla Temudżyna jak ojciec”, czyli zwierzchnik, a zawarte między obydwoma przywódcami porozumienie przewidywało, że „będą dla siebie jak ojciec i syn”. Oto dalszy fragment treści odnośnego porozumienia, który zapisał autor tzw. *Tajnej historii Mongołów*: „Jeżeli będziemy napadać na liczebnie silnego wroga, napadniemy na niego wspólnie! Jeżeli będziemy organizować oblęgę na dziką zwierzynę, urządzimy ją również wspólnie! Będziemy ufać tylko sobie! Jeżeli zębata źmija będzie nas podżegać przeciw sobie, nie pozwolimy się poróżnić!”³⁷. Występujące zbieżności w cytowanych tu układach o charakterze lennym z 1375 i 1202 r., aczkolwiek dzielą je blisko dwa stulecia, odmienny kontekst historyczny i kilka tysięcy kilometrów odległości, łatwo wytłumaczyć wieloletnią dominacją potomków Temudżyna nad Wschodnią Europą, a także czerpaniem wzorców przez kancelarie ruskich władców z gotowych zapisów i formuł występujących na dokumentach redagowanych przez administrację chanów Złotej Ordy.

Z jeszcze większą konsekwencją, gdy chodzi o wzmacnianie potęgi Moskwy na arenie międzynarodowej, a co za tym idzie polityczne osłabianie Złotej Ordy wykazywał wielki książę moskiewski Iwan III Wasylewicz, zwany też Srogim³⁸. Od początku swego panowania imię tego władcy widnieje we wszystkich aktach prawnych, dokumentujących zawierane z innymi książętami ruskimi traktaty, którym towarzyszyło „крестное целование”, ostrzem skierowane przeciw Tatarom, choć nie tylko. Przykładów jest wiele. W układzie Iwana III z księciem twerskim Michałem Borysowiczem, datowanym na okres między 27 marca 1462 a 13 września 1464 r., obydwie strony zobowiązywały się lojalnie informować o podróżach do Ordy i omawianych z chanem tematach, jak również podejmować wspólne – gdyby zaistniała taka konieczność – wyprawy wojenne „на татарь, и на лахи, и на литву, и на нѣмци”³⁹. Hierarchię ważności ewentualnych akcji zbrojnych ukazuje niewątpliwie kolejność występujących w wykazie sąsiadów i państw. Charakterystyczna jest tutaj, występująca w odnośnym dokumencie, formuła „целуи ко мнѣ кр(е)сть”, występująca także na kilku innych niedatowanych gramotach krzyżowych, potwierdzających zawarcie układów lennych między Iwanem III a księciem biełozierskim Michałem Andrejewiczem, w których ten ostatni został określony mianem „брат моолодшии” i zobowiązywał się „Орды

³⁷ *Tajna historia Mongołów: Anonimowa kronika mongolska z XIII w.*, przekł. S. Kałużyński, Warszawa 1970, s. 108.

³⁸ M. Schulze, *Die Expansion des Moskauer Reiches Ende des 15. und Anfang des 16. Jahrhunderts unter Ivan III*, Neumünster 2014, s. 2–10.

³⁹ *Духовные и договорные грамоты*, № 63, с. 201–204.

не знати”, czyli nie wchodzić w żadne kontakty z władcą Złotej Ordy. Stosunki dyplomatyczne z chanem Tatarów były zastrzeżone wyłącznie dla wielkiego księcia moskiewskiego⁴⁰. Podobne, choć bardziej szczegółowe, zapisy znalazły się w kolejnych aktach prawnych, spisanych na okoliczność zawarcia 13 lutego 1473 r. układu homagialnego, na mocy którego książę wologodzki Borys Wasylewicz, całując krzyż swojemu rodzonemu bratu Iwanowi Srogiemu i jego synowi Iwanowi, obydwu nazwał starszymi braćmi, a więc uznał za swych zwierzchników. Natomiast gdy chodzi o stosunki z Tatarami, to wyraźnie określił je w prostych słowach – „мнѣ Орды не знати”. Wszelkie ewentualne kontakty księcia Borysa z koczownikami musiały być osobiście zaaprobowane przez wielkiego księcia moskiewskiego, ewentualnie jego syna⁴¹. Osobne miejsce w krzyżowych gramotach z 13 lutego 1473 r. zajmowała sprawa carewicza kasimowskiego Danijara (دانیار), syna Kasima, a wnuka pierwszego chana Ordy Kazańskiej – Uług Muhammeda⁴². Danijar był tatarskim wodzem, który podobnie jak jego ojciec, wraz ze swymi współplemieńcami, wiernie wysługiwał się kolejnym książętom moskiewskim⁴³. Decyzje odnośnie do osoby tatarskiego carewicza, ewentualnie jego następcy, miały być uzgodnione przez wszystkie układające się strony, a więc Iwana III Srogię, jego syna Iwana i księcia Borysa Wasylewicza⁴⁴.

W podobnym stylu, co poprzednie dokumenty, został sporządzony akt prawny z 14 września 1473 r., na mocy którego wielki książę Iwan III Srogi i jego syn Iwan Iwanowicz, zawarli porozumienie z księciem uglickim Andrzejem Wasylewiczem, kolejnym rodzonym bratem władcy moskiewskiego. Mając na uwadze fakt, że jest to ostatni z zachowanych dokumentów wzmiankujących „крестное целование”, przed definitywnym rozstrzygnięciem problemu zwierzchnictwa tatarskiego nad Moskwą, warto zatrzymać się dłużej nad jego tekstem.

Jak to miało miejsce we wcześniej przedstawionych gramotach krzyżowych, Andrzej Wasylewicz został nazwany młodszym bratem, czyli wasalem wielkiego księcia moskiewskiego. I tym przypadku zawarty układ ustawiał Andrzeja w pozycji wyraźnie słabszej i uległej wobec woli Iwana III Srogię, a także jego syna Iwana Iwanowicza. Wielki książę moskiewski odwołuje się przy tym do nieznaney

⁴⁰ Ibidem, № 64, 65, 67, s. 207–212, 212–214, 217–221.

⁴¹ Ibidem, № 69, s. 225–232.

⁴² B. Spuler, *Die Goldene Horde: Die Mongolen in Rußland, 1223–1502*, Wiesbaden 1965, s. 165–166, 175, 454.

⁴³ В. В. Вельяминов-Зернов, *Даніяр*, [in:] *Исследование о касимовских царяхъ и царевичахъ*, ч. 1, Санкт-Петербург 1863, s. 73–90, zwł. s. 73–76; Ф. Л. Шарифуллина, *Роль касимовских татар в истории России*, [in:] *Пленарное заседание Всемирного конгресса татар*, Казань 1991, s. 21–22; Б. Р. Рахимзянов, *Касимовское ханство (1445–1552 гг.)*. Очерки истории, Казань 2009; М. А. Несин, *Участие касимовского царевича Данияра в военных походах великокняжеских войск 1471–1472 гг.*, [in:] *Средневековые тюрко-татарские государства*, вып. 8, Казань 2016, s. 14–22; Idem, *Статус касимовских Чингизидов при Василии II и Иване III по данным письменных источников*, „Золотоордынское обозрение”, 5, 2017, 2, s. 397–410, zwł. s. 399. Zjawisko przechodzenia w XV w. carewiczów (książąt) tatarskich ze Złotej Ordy na służbę moskiewską nie było odosobnione, zob.: Г. В. Логунова, *Русь и Золотая Орда проблема взаимовлияния: Учебное пособие*, Иркутск 2014, s. 24.

⁴⁴ *Духовные и договорные грамоты*, № 69, s. 225–232.

bliżej duchownej gramoty (testamentu)⁴⁵ ich ojca Wasyla II Ślepego, w której miały być sprecyzowane wzajemne relacje synów tego ostatniego, gdy chodzi o politykę wobec Tatarów. Ukazuje to wyraźnie odnośny tekst gramoty krzyżowej: „А тобѣ Орды не знати. А выход ти мнѣ давати по тому, как еси давал мнѣ после ѡтца моег(о), великог(о) кн(а)зѣ, доколе ѡпишемса, по д(у)ховной грамоте ѡтца своег(о). [...] А с Романова городка давати ти татарщину къ Ярославлю по старинѣ. А коли, брате, яз в Орды не дам, и мнѣ и у тобѣ не взяти”⁴⁶. Również ten układ został potwierdzony aktem całowania krzyża, co wspomina odnośny *passus* w niniejszym dokumencie: „на сем на всем, брате молодшии, кнѣз(ь) Андрѣи Васил(ь)евич, целуи ко мнѣ кр(е)сть, къ с[воему брату к старѣишому, вели]кому кн(а)зю Ивану Васил(ь)евич(ю), и к моему с(ы)ну, к вликому кн(а)зю Ивану”. Cytowana tu formuła znalazła się zarówno w początkowej, jak i końcowej części aktu prawnego. W tym ostatnim przypadku jednak wzbogacono ją wymownym dopiskiem: „по любви, в правду, безо всѣкие хитрости”⁴⁷.

Oczywiście nie wszystkie dokumenty, opisujące szczegółowe ustalenia, gdy chodzi o zawierane przymierza Iwana III Srogiego z książętami ruskimi, przetrwały się do naszych czasów. Te, które są jednak do dyspozycji współczesnego historyka, pozwalają ponad wszelką wątpliwość stwierdzić, że książę moskiewski szczególną uwagę poświęcił zagrożeniu ze strony Tatarów. Trudno się zresztą temu dziwić zważywszy na fakt, że Moskwa oraz inne księstwa ruskie, uznawały zwierzchnictwo chanów Złotej Ordy. Usiłując montować antytatarską koalicję na Rusi, Iwan III Srogi – wzorem swoich poprzedników na moskiewskim Kremlu – stopniowo podporządkowywał swojej wielkksiążęcej władzy słabszych Rurykowiczów. Sięgał tutaj po wypróbowane przez przodków wzorce i metody, z których najbardziej charakterystyczną była przysięga krzyżowa, określana jako „крестное целование”. Dokonywujący publicznego przyrzeczenia na krzyż, że nie będą kontaktować się z Ordą i całą inicjatywę w stosunkach z Tatarami przekazują Iwanowi III, książęta ruscy nie mieli praktycznie zbyt wielkich szans na wycofanie się z powyższych ustaleń. To właśnie krzyż Chrystusa, z jednej strony

⁴⁵ Pojęcie *duchowna gramota* („духовная грамота”) jest bardzo szerokie i bynajmniej nie zawsze równoznaczne z terminem *testament*, por.: Т. Богор, „А переменить Богъ Орду...”. *Собрание „выхода” в зеркале духовных и договорных грамот великих московских князей (XIV–XV вв.)*, [in:] *Rus’ during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November 2012*, ed. V. Nagirnny, Krakow 2013, s. 189–190 (*Colloquia Russica*, Series I, vol 3). Wydaje się jednak, że w przypadku lakonicznej wzmianki, zamieszczonej w dokumencie z 14 września 1473 r., pod pojęciem „духовная грамота ѡтца своег(о)”) należy rozumieć, spisana przedśmiertną wolę Wasyla II Ślepego, a więc testament, zob.: *Духовные и договорные грамоты*, № 70, с. 232–234.

⁴⁶ „Ты Орды знаѣ не бѣдѣши. А мнѣ на выязды [do Ordy – N.M.] dasz zgodę, jak dawales mi [przyzwolenie – N.M.] po ojcу swoim, wielkim księciu; cokolwiek ustalimy na podstawie duchownego pisma [testamentu – N.M.] swojego ojca. [...] А з грѡдка Романова бѣдѣши дѣвал татарщину [podatek tatarski – N.M.] do Jarosławia, po staremu. А gdy, bracie, ja Ordzie czegoś nie дам, i ode mnie, i od ciebie, [Tatarzy – N.M.] nic nie wezmą”. *Духовные и договорные грамоты*, № 70, с. 232–234.

⁴⁷ „На то, на wszystko, bracie młodszy, książę Andrzeju Wasylewiczу, całuj dla mnie krzyż, swojemu bratu starszemu, wielkiemu księciu Iwanowi Wasylewiczowi i mojemu synowi, wielkiemu księciu Iwanowi” – „W miłości, w prawdzie, bez jakiegokolwiek fałsu”. Ibidem.

– zamykał im drogę powrotu, z drugiej strony jednak – wzajemnie ich integrował i motywował do walki o zrzucenie jarzma tatarskiego, tym bardziej, że przeciwnicy nie byli chrześcijanami tylko muzułmanami, a więc wrogami krzyża.

Nic też dziwnego, iż to właśnie na pomoc krzyża oczekiwano w przededniu ostatecznego zrzucenia jarzma tatarskiego, a więc w okresie poprzedzającym wydarzenia nad Ugrą. Kiedy jesienią 1480 r. po obu stronach rzeki ustawiły się wrogie armie, władcy Złotej Ordy – Achmed-chana oraz wielkiego księcia moskiewskiego – Iwana III Srogiego, do rąk tego ostatniego dotarło pismo arcybiskupa (władyki) rostowskiego Wasiana⁴⁸, który zapowiadał: „Богъ да съхранить царство твое силою честнаго креста своего, и дасть ти побѣду на враги твое”⁴⁹. Rozwój późniejszych wydarzeń potwierdził, że słowa te miały się okazać prorocze, choć bynajmniej nie doszło do konfrontacji zbrojnej obydwu potęg, jak tego powszechnie się spodziewano, a na co otwarcie liczył również sam władyka Wasian⁵⁰. Z uwagi na nadciągające mrozy, a prawdopodobnie także z powodu rozprzężenia jakie panowało wśród samych Tatarów, liczących na szybki sukces i doraźne zyski z rabunku, Achmed-chan wycofał się na południe. Tym samym faktycznym zwycięzcą nad rzeką Ugrą został Iwan III Srogi, który definitywnie oddalił zależność tatarską względem Moskwy i podległych jej księstw ruskich⁵¹.

Byłoby oczywiście dużym uproszczeniem twierdzić, że krzyż i jego całowanie były tylko znakami integrującymi i wzmacniającymi społeczność ruską w zmaganiach z tatarskim agresorem. Czasami sytuacja wyglądała wręcz odwrotnie, a wieloletni wróg i uciążliwy sąsiad stawał się potencjalnym sojusznikiem⁵². Ciekawy przypadek odnotowany został na kartach źródeł, w związku z wydarze-

⁴⁸ Według informacji zawartych w *Nikonowskim latopisie*, arcybiskup Wasian był siódmym na tym urzędzie hierarchą w Rostowie, zob.: М. Воробьев, *История русской иерархии и летописание*, „Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви”, 9, 2002, s. 270.

⁴⁹ „Бог охрани твое царство силою своего чистого креста и да тебе дасть победу над твоими врагами”. *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, s. 208; *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 12, с. 204.

⁵⁰ Arcybiskup Wasian był niezadowolony z biernej postawy Iwana III nad Ugrą. Gdy książę moskiewski wrócił do siebie, otwarcie skrytykował go za to, że nie podjął rozstrzygającej bitwy z Tatarami. obraźliwie nazwał przy tym Iwana III biegaczem, gdyż – zdaniem władyki – wielki książę uciekł znad Ugry do domu, bojąc się śmierci na polu walki w obronie wiary, por. *Софійская вторая летопись*, с. 231. Zbyt daleko idącym wnioskiem byłoby jednak twierdzić, że arcybiskup Wasian tworzył cerkiewną opozycję przeciw Iwanowi III, jak tego chce F. Koneczny, *Sprawy religijne i cerkiewne w państwie Iwana III*, „Przegląd Powszechny”, 161, styczeń–luty–marzec 1924, s. 220; Bardziej ostrożne stanowisko wyraża tutaj Я. С. Лурье, *Борьба церкви с великокняжеской властью в конце 70-х – первой половине 80-х годов XV в.*, „Труды Отдела древнерусской литературы”, 14, 1958, с. 220–221.

⁵¹ К. В. Базилиевич, *Ярлык Ахмед-хана Ивану III*, „Вестник Московского университета”, 1, 1948, с. 42–46; Idem, *Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV века*, Москва 1952, с. 164–165; D. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589*, Cambridge 2002, s. 164–167; А. А. Горский, *Москва и Орда*, Москва 2000, с. 183–185; М. А. Несин, *К вопросу о причине отступления татарского войска после стояния на Угре*, [in:] *История военного дела: исследования и источники*, специальный выпуск V: *Стояние на реке Угре 1480–2015*, ч. 1, ред. К. В. Нагорный, В. В. Пенской, А. Н. Лобин, Санкт-Петербург 2015, с. 110–132.

⁵² А. Мартынюк, *Татары в средневековой миниатюре: враги, соседи, союзники*, [in:] *Vidurio Rytų Europa mūsų prie Mėlynujų Vandenų metu*, red. V. Jankauskas, V. Nagirnyu, Kaunas–Kraków 2013, s. 45–58 (*Colloquia Russica*, Series II, vol. 2).

niami, jakie miały miejsce 25 października 1399 r. pod Nowogrodem Niżnym⁵³. Siły zbrojne tego miasta, pod wodzą wojewodów wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla I – oblegane przez wojska księcia suzdalskiego Semena Dymitrowicza, a także 1000 osobowy oddział tatarski, któremu przewodził kazański carewicz⁵⁴ Entiak, lub też Sentiak⁵⁵ – wobec przewagi przeciwnika, zdecydowały się na kapitulację. O szczegółach zawartego układu, dość zgodnie, opowiada kilka latopisów różnej proweniencji, głównie moskiewskiej. Oto interesujący *passus*: „И паки мир взяша: християне крестъ целоваша, а Татарове по своєї вѣре правдоу даша на том, что им христьянъ не замати”⁵⁶. Gdy jednak otwarto zwycięzcom bramy grodowe, Tatarzy, zerwawszy dane przyrzeczenie, zaczęli chwycić chrześcijan i grabić co popadnie, a całujący wcześniej nowogrodzianom krzyż, Semen Dymitrowicz i jego wojowie, choć sami w tym procederze nie brali udziału, biernie przypatrywali się wszystkiemu, co oczywiście działało na korzyść koczowników⁵⁷. Niewykluczone, że cała akcja została wcześniej uzgodniona między Entiakiem (Sentiakiem) a księciem suzdalskim, który w oczach ruskiej opinii publicznej nie chciał uchodzić za krzywoprzysięcę, a jednocześnie, pozwalając Tatarom na rabunek, spłacał kłopotliwym sojusznikom wynagrodzenie za ich militarne zaangażowanie po swojej stronie. Opinię taką poniekąd zdaje się potwierdzać autor *Latopisu woskreszeńskiego*, według którego koczownicy „пограбиша всѣхъ христьянъ, нагихъ попущаша”⁵⁸.

Wartym odnotowania zjawiskiem było też całowanie krzyża przez Rusinów, jako znaku zawartego porozumienia z samymi Tatarami, przeciwko innym Rusinom. O gorszącym takim przypadku wspominał wnuk Dymitra Dońskiego, książę Dymitr Jurewicz Szemiaka⁵⁹, który w 1446 r. wysłał swojego posła do wielkie-

⁵³ Data wydarzenia budzi kontrowersje wśród historyków, por. A. П. Смирнов, *Волжские булгары*, „Труды государственного исторического музея”, 19, 1951, s. 102 (pod rokiem 1396); И. Б. Греков, *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*, Москва 1975, s. 233; Д. М. Исхаков, *Тюрко-татарские государства XV–XVI вв.*, Казань 2004, s. 8; А. А. Горский, *Москва и Орда*, s. 125–126; Idem, *Датировка похода Юрия Дмитриевича в «Татарскую землю» и некоторые аспекты московско-тверских отношений в конце XIV в.*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, № 4 (18), 2004, s. 82–93, zvl. s. 83 i 93 (pod rokiem 1399); И. Л. Измайлов, *Предыстория Казанского ханства: от улуса к юрту*, [in:] *Исторические судьбы народов Поволжья и Приуралья*, вып. 1, ред. Р. С. Хакимов, И. К. Загидуллин, Р. Г. Галлям, Л. Ф. Байбулатова, Казань 2010, s. 113–114; *Степенная книга царского родословия по древнейшим спискам*, т. 3: *Комментарий*, ред. Н. Покровский, Г. Ленхофф, Москва 2012, s. 236–237; Ю. В. Селезнев, *Русско-ордынские конфликты XIII–XV веков*, Москва 2014, s. 17.

⁵⁴ Na temat terminu „car” w ruskiej literaturze historycznej, zob.: В. Водов, *Титул „царь” в северо-восточной Руси в 1440–1460 гг. и древнерусская литературная традиция*, [in:] *Из истории русской культуры*, т. 2, кн. 1: *Киевская и Московская Русь*, Москва 2002, s. 543–553.

⁵⁵ [А. С. Верещагин], *Суздальско-Нижегородские князья в истории древней Вятки*, „Труды Вятской архивной комиссии 1906 года”, 5, 1906, s. 12.

⁵⁶ „I taki pokój zawarto: chrześcijanie całowali krzyż, a Tatarzy według swojej wiary dali przyrzeczenie, że nie będą chrześcijan chwycić”. *Никаноровская летопись*, s. 88–89.

⁵⁷ *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 11, s. 163; *Московский летописный свод конца XV века*, s. 225; *Сокращенный летописный свод 1493*, [in:] *ПСРЛ*, т. 27, s. 259, 337; *Пискаревский летописец*, s. 150.

⁵⁸ „Обработавшы wszystkich chrześcijan, nagich puścili”. *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, s. 72.

⁵⁹ А. С. Орлов, Н. Г. Георгиева, В. А. Георгиев, *Исторический словарь*, 2-е изд., Москва 2012, s. 165; А. А. Горский, *Москва и Орда*, s. 145–146.

go księcia twerskiego Borysa Aleksandrowicza z informacją o następującej treści: „И сталося, брате, в нашей земли, но что же братъ нашъ, князь великий Василей, целовал [крестъ – N.M.] тотаромъ, но что же твою отчину, великое княжение тѣрское, да и наши отчины хоцет предати тотаромъ”⁶⁰. Wzmiankowany w cytowanym tekście gest całowania krzyża, jaki miał złożyć wielki książę moskiewski Wasyl Ślepy, obiecując Tatarom księstwo twerskie i włości należące do Dymitra Szemiaki, zdaniem tego ostatniego, miał wybitnie antychrześcijański charakter, o czym świadczą wypowiedziane dalej słowa: „И того ради и тобѣ възвѣщаемъ, но да и ты бы еси намъ способствоваль по христианствѣ, но и еще же и по своей отчинѣ”⁶¹. Prawdą jest, że Wasyl Ślepy nie wahał się wchodzić w bliskie kontakty z kolejnymi chanami tatarskimi, a zwłaszcza Ulug Muhammedem⁶², zaś współcześni zarzucali mu między innymi, że lubi Tatarów ponad miarę, a chrześcijan dręczy bezlitośnie⁶³.

Przypadek Wasyla Ślepego nie był tutaj odosobniony. Również jego syn, Iwan III Srogi, zawierając w 1480 r. układ polityczny z chanem krymskim Mengli I Girejem, zdecydował się temu ostatniemu „крестъ целовать”, jako znak zawierane go przymierza. Na przeszkodzie stanął jedynie fakt, że chan tatarski postanowił wprowadzić do treści układu *passus* mówiący o tym, iż Iwan III „убиту быти”, jeżeli naruszy zawarte przymierze. Obawiając się skutków, jakie może wywołać przysięga dana muzułmaninowi, w której wspomniano o zabiciu ewentualnego wiarołomcy – wiedząc skądinąd, że fanatycy są po obydwu stronach – wielki książę moskiewski zdecydował się odmówić całowania krzyża na proponowanych warunkach. Jego poseł na Krymie, Iwan Zwieniec⁶⁴, tłumaczył chanowi: „Тех, господине, словъ по христьянскому закону немошно молвити!”⁶⁵. Nie przeszkadzało jednak Iwanowi III, gdy kancelaria Mengli I Gireja usunęła z treści układu nieprzystojny zapis, złożyć przysięgę krzyżową chanowi tatarskiemu, ostrzem skierowaną przeciwko królowi polskiemu i wielkiemu księciu litewskiemu Kazi-

⁶⁰ „Zdarzyło się bracie w naszej ziemi, że brat nasz wielki książę Wasyl [Ślepy – N.M.] całował [krzyż – N.M.] Tatarom, że twoją ojcowiznę, wielkie księstwo twerskie, a także naszą ojcowiznę chce oddać Tatarom”. *Инока Фомы слово похвальное*, [in:] *Памятники литературы древней Руси*, т. 5: *Вторая половина XV века*, ред. Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев, Москва 1982, с. 316–317. Na temat samego dzieła, którego powstanie datowane jest na lata 1446–1453, a zachowało się w kopii z połowy XVI w., zob.: Е. Л. Конявская, *Авторское самосознание древнерусского книжника (XI – середина XV в.)*, Москва 2000, с. 172–192; А. А. Пауткин, „Слово похвальное” Фомы, [in:] *История древнерусской литературы: Аналитическое пособие*, Москва 2008, с. 533–537; М. В. Первушин, „Смирненного инока Фомы слово похвальное” автор и его герой сквозь призму библейской нарратологии, „Герменевтика древнерусской литературы”, 16–17, 2014, с. 948–961; В. Водов, *Титул „царь” в северо-восточной Руси*, с. 547–549.

⁶¹ „I o tym oznajmiamy tobie, abyś i ty pomagał nam bronić chrześcijaństwo, a także swoją ojcowiznę”. *Инока Фомы слово похвальное*, с. 316–317.

⁶² А. А. Горский, *Москва и Орда*, с. 146–147.

⁶³ С. Ф. Платонов, *Полный курс лекций по русской истории*, Санкт-Петербург 2000, с. 174.

⁶⁴ Iwan Zwieniec uchodził w oczach Iwana III Srogiego za osobę wyjątkowo kompetentną, gdy chodzi o kontakty z Tatarami, por. *Московский летописный свод конца XV века*, с. 316; *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, с. 191; *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 12, с. 179.

⁶⁵ „Tych, ranie, słów według prawa chrześcijańskiego nie można wypowiedzieć”. *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою Ордами и Турцией*, т. 1: сь 1474 по 1505 годъ, изд. Г. Ф. Карпов, [in:] *Сборник Русского Исторического общества*, вып. 41, Санкт-Петербург 1884, с. 22.

mierzowi Jagiellończykowi. Skutkiem zawartego układu był niszczący najazd stepowych koczowników, którzy 1 września 1482 r. zdobyli i spalili Kijów, mordując i uprowadzając w jasyr mieszkańców, głównie wyznania prawosławnego⁶⁶, za co władca moskiewski 19 marca 1483 r. w sposób wyjątkowo wylewny podziękował swojemu sojusznikowi Mengli I Girejowi, pisząc, że z wdzięczności bije przed nim czołem⁶⁷.

Należy tutaj zauważyć, iż Iwan III Srogi, aczkolwiek uznawał i doceniał powagę całowania krzyża, niemniej traktował ów cerkiewny zwyczaj dość instrumentalnie, zwłaszcza w kontekście prowadzonej przez siebie polityki ogólnoruskiej i tatarskiej. Dla monarchy nadrzędną sprawą było rozciągnięcie władzy na sąsiednie ziemie i temu celowi podporządkowywał wszystkie swoje poczynania⁶⁸. Przykładem tutaj mogą być działania wobec Nowogrodu Wielkiego, do których – co ciekawe – konsekwentnie angażował czynniki tatarskie⁶⁹. Zawarłszy wcześniej układ pokojowy z Nowogrodem Wielkim, wielki książę moskiewski złożył przysięgę krzyżową, że nie podejmie wobec tej republiki kupieckiej żadnych wrogich kroków. Nie spodobała mu się jednak postawa nowogrodzkiego *establishmentu*, zbyt samodzielna, a także przychylna wobec króla polskiego Kazimierza Jagiellończyka, jak również życzliwa wobec katolicyzmu. Źródła proveniencji moskiewskiej informują ponadto, że bojarstwo i kupiectwo wspomnianej tu republiki kupieckiej zamierzało przyjąć zwierzchnictwo króla polskiego⁷⁰, a nawet – jak to określił autor *Latopisu chołmogorskiego* – „*неверие латинское*”, czyli niewiarę łacińską (katolicyzm)⁷¹. Kreując się więc na prawowitego właściciela Nowogrodu Wielkiego i obrońcę prawosławia na całej Rusi, również poza granicami swojego państwa, Iwan III Srogi, bynajmniej nie zacierany przez mieszkańców wspomnianej tu republiki kupieckiej – „*целование к ним сложил*”⁷². Innymi słowy, wypowiedział zawartą wcześniej przysięgę krzyżową. Co więcej, skutecznie

⁶⁶ А. Е. Пресняков, *Образование Великоорусского государства. Очерки по истории XIII–XV столетий*, Петроград 1918, с. 412–414; К. В. Базилевич, *Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV в.*, Москва 1952, с. 282–338; И. Б. Греков, *Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв.*, Москва 1963, с. 193; О. О. Казаков, В. М. Мордвинцев, *Маловідомі сторінки московсько-литовської боротьби за давньоруські землі на межі 70–80-х років XV ст.*, Київ 1997, с. 13–16; О. Казаков, *Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі на межі 70–80-х років XV ст.*, „Київська старовина”, 2004, 5, с. 50; В. П. Гулевич, „*Київська трагедія*” 1482 р.: міфи й факти, „Український історичний журнал”, 2013, 5, с. 88–99; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1: 1377–1499, Oświęcim 2014, s. 318–325.

⁶⁷ *Памятники дипломатических сношений Московского государства*, с. 35.

⁶⁸ Zob.: I. Grey, *Ivan III and the unification of Russia*, New York 1967, s. 20–21, 43–68, 123–125, 151–154; D. Ostrowski, *The Growth of Moscow (1462–1533)*, [in:] *The Cambridge History of Russia*, vol. 1, ed. M. Perrie, Cambridge, 2006, s. 213–239; Л. Гордеева, *Иоанн III Великий*, с. 210–237.

⁶⁹ В. Н. Бернадский, *Новгород и новгородская земля в XV веке*, Москва–Ленинград 1961, с. 200–352; В. Л. Янин, *Из истории новгородско-московско отношений в XV веке*, „Отечественная история”, 1995, 3, с. 150–157; K. Wojko, *Stosunki dyplomatyczne Moskwy z Europą Zachodnią w czasach Iwana III*, Kraków 2010, s. 75; А. Е. Тарасов, *Церковь и подчинение Великому Новгороду*, „Новгородский исторический сборник”, 12, 2011, с. 93–109.

⁷⁰ *Московский летописный свод конца XV века*, с. 286; *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 12, с. 130; *Никаноровская летопись*, с. 130–131.

⁷¹ *Холмогорская летопись*, с. 121.

⁷² *Московский летописный свод конца XV века*, с. 286; *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 12, с. 130; *Никаноровская летопись*, с. 131; *Холмогорская летопись*, с. 121.

zachęcił, a raczej przymusił, do takiego samego czynu sąsiedni Psków, a następnie, 13 czerwca 1471 r., skierował na Nowogród Wielki część swojej wielkiej armii „съ многими Татары”⁷³, a więc – stosując średniowieczną terminologię – użył oręża niewierzących przeciwko wierzącym⁷⁴. Tzw. *Moskiewski zwód latopisarski z końca XV wieku*, zawierający szczegółową relację o tej wyprawie wojennej, być może nawet pisaną na polecenie samego Iwana III Srogiego, a już na pewno redagowaną w najbliższych kręgach tego władcy⁷⁵, porównuje wyjazd wielkiego księcia z Moskwy w kierunku Nowogrodu Wielkiego, który nastąpił 20 czerwca 1471 r., do wyprawy wojennej z 1380 r., kiedy to Dymitr Iwanowicz (Doński) w imię krzyża wyruszył zbrojnie „на безбожного Мамаю и на богомерзкое того воинство Татарское”⁷⁶. Należy tutaj dodać, że tego samego dnia, czyli 20 czerwca 1471 r., wraz z Iwanem III na Nowogród Wielki podążyła pozostała część jego wojsk, a także carewicz tatarski Danijar⁷⁷, wnuk wspomnianego już chana Uług Muhammeda, gorliwy wyznawca islamu, podobnie jak jego wojownicy⁷⁸, których zadaniem było wywołać strach wśród chrześcijańskiej ludności nowogrodzkich osad, poprzez dokonywane mordy, rabunki i podpalenia. Miało to spowodować w Nowogrodzie Wielkim zamierzony efekt psychologiczny i skłonić tamtejszy *establishment* do zaniechania oporu i złożenia krzyżowej przysięgi na niekorzystnych dla siebie warunkach.

Zamierzając jakoś usprawiedliwić przewrotne działania swojego bohatera, wielkiego księcia moskiewskiego, używającego Tatarów do walki z chrześcijanami, autor relacji o wyprawie wojennej z 1471 r., zamieszczonej w *Moskiewskim zwodzie latopisarskim z końca XV wieku*, nadmienia, że nowogrodzianie sami byli winni takiemu rozwojowi wydarzeń, „всегда бо изменяху крестное целование престапующе”⁷⁹. Co ciekawe, autor nie przywołał jednak do pamięci treści żadnej z krzyżowych gramot, która rzekomo miała być złamana. Widocznie, oprócz ogólnikowych zarzutów natury ideologicznej, nie posiadał zbyt przekonujących dla czytelnika dowodów w tej sprawie. Najwyraźniej też ukrywał prawdziwe intencje

⁷³ *Московский летописный свод конца XV века*, s. 286; *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 12, с. 130; *Никаноровская летопись*, с. 131; *Холмогорская летопись*, с. 121.

⁷⁴ Por.: L. Winowski, *Stosunek średniowiecznej Europy do obcych – innowierców*, „Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawno-historyczny”, 4/1–4, 1961, s. 593–680, zwł. s. 615, 627, 649, 655–656, 662–663; S. Ekdahl, *Grunwald 1410: Studia nad tradycją i źródłami*, tłum. M. Dorna, Kraków 2010, s. 193–201; M. Jučas, *Grunwald 1410*, tłum. J. Jurkiewicz, Kraków 2010, s. 233–257.

⁷⁵ A. E. Тарасов, *Церковь и подчинение Великого Новгорода*, с. 94.

⁷⁶ „Na bezbożnego Мамаю і на obmierzle Bogu jego wojsko tatarskie”. *Московский летописный свод конца XV века*, с. 287. Por. także: *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, с. 163; *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 12, с. 132; *Никаноровская летопись*, с. 132.

⁷⁷ В. В. Вельяминов-Зернов, *Даніяръ*, с. 73–76; Ф. Л. Шарифуллина, *Роль касимовских татар*, с. 21–22; Б. Р. Рахимзянов, *Касимовское ханство*; М. А. Несин, *Участие касимовского царевича Данияра*, с. 14–22; Idem, *Статус касимовских Чингизидов*, с. 397–410, zwł. 399.

⁷⁸ Nie ma żadnych dowodów na to, że carewicz Danijar porzucił islam i przeszedł na chrześcijaństwo, por.: A. В. Кузьмин, *Крещенные татары на службе в Москве*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2002, № 3(9), с. 14–23. Por. także: Ф. Шарифуллина, *Касимовские татары*, Казань 1991, с. 5–48.

⁷⁹ „Zawsze przewrotnie całowanie krzyżowe przestępując”. *Московский летописный свод конца XV века*, с. 287; *Никаноровская летопись*, с. 132.

wielkiego księcia, gdy chodzi o przyczyny agresji na bogatą republikę kupiecką, która była łakomym kąskiem z uwagi na jej zasoby materialne i ogromny skarbiec. Zdają się to potwierdzać słowa, współczesnego tym wydarzeniom i niezależnego w swoich opiniach od tendencyjnych przekazów proveniencji moskiewskiej, polskiego kronikarza Jana Długosza, który napisał, że Iwan III, podejmując decyzję o ataku na Nowogród Wielki – „celato animi sui proposito accessit”; średniowieczny dziejopisarz wspomniał przy tym o ogromnych bogactwach, gromadzonych przez wiele stuleci w tej kupieckiej republice, „quam constabat plus quam decem Venecias in thesauris possideret”⁸⁰. Nie należy również zapominać o wielkomocarstwowym planach Iwana III, zmierzających do podporządkowania sobie niezależnych dotąd organizmów politycznych na Rusi⁸¹.

Kampania wojenna, chciwego łupów i wzmocnienia swojej pozycji na arenie międzynarodowej, władcy moskiewskiego, wspieranego przez Tatarów, zakończyła się zwycięstwem interwentów nad rzeką Szeloną – 14 lipca 1471 r.⁸² Wyjściem z sytuacji dla nowogrodzian była prośba o pokój i złożenie, 9 sierpnia 1471 r., uroczystej przysięgi krzyżowej, a także wypłacenie Iwanowi III Srogiemu ogromnej kontrybucji w wysokości 15 500 rubli. Dwa dni później zawarto oficjalny traktat pokojowy, całując na tę okoliczność raz jeszcze krzyż, o czym wspominają zachowane gramoty, wystawione przez układające się strony. Informują one, że Nowogród Wielki, aczkolwiek zachował strukturę państwa, stał się w rzeczywistości dziedziczną własnością wielkiego księcia moskiewskiego, który mocno ograniczył swobody prawne wspomnianej tu republiki kupieckiej i zajął część jej terytorium, a także zmusił do zerwania kontaktów z królem polskim i wielkim księciem litewskim⁸³.

Rzeczywistość, jaka wynikała z bezpośredniej władzy zwierzchniej Iwana III Srogięgo nad Nowogrodem Wielkim, była jednak o wiele bardziej ponura, aniżeli przewidywały i tak już surowe zapisy w gramotach krzyżowych z 11 sierpnia 1471 r. Uciążliwa była zwłaszcza władza sądownicza moskiewskiego księcia nad miastem, wprowadzona na miejsce sądownictwa arcybiskupiego (władycznego)⁸⁴, a także uiszczane na rzecz Iwana III wysokie podatki i różnego rodzaju podarki, gdy ten pod byle pretekstem ingerował w wewnętrzne sprawy Nowogrodu

⁸⁰ „Ukryty duszy swojej zamiar wykonał” – „o której wiadomo było, że posiada w skarbcu więcej aniżeli dziesięć Wenecji”. *Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. XII: 1462–1480, ed. C. Baczkowski et alii, Cracoviae 2005, s. 443.

⁸¹ J. L. I. Fennell, *Ivan the Great of Moscow*, London 1963, s. 54–88.

⁸² Н. М. Карамзин, *История государства Российского*, т. 6, гл. 5, Москва 1998, с. 14–16; Р. Г. Скрынников, *Иван III*, Москва 2006, с. 99–101; Л. Гордеева, *Иоанн III Великий*, с. 199–209.

⁸³ *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, ред. С. Н. Валк, Москва–Ленинград 1949, № 25, 26, 27, с. 44–51.

⁸⁴ С. Р. Michael, *Secular Power and the Archbishops of Novgorod up to the Muscovite Conquest*, „Kritika”, 8, 2007, 2, s. 131–170; Л. М. Кочкина, *Об особенностях судебных органов в новгородской республике*, „Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Юридические науки”, 3(10), 2012, с. 37; Idem, *Суд новгородского владыки: сфера деятельности*, „Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики”, 4 (30), 2013, 3, с. 76–78.

Wielkiego, jak to miało miejsce na przełomie 1475/1476 r.⁸⁵ Sytuacja taka musiała doprowadzić do niezadowolenia wśród tamtejszego bojarstwa i kupiectwa. Podobno wznowiło ono ponownie polityczne kontakty z królem polskim Kazimierzem Jagiellończykiem⁸⁶. Zarzut o tej treści wysunęła strona moskiewska, choć nie znajduje on wyraźnego potwierdzenia w innych źródłach, zwłaszcza nowogrodzkich czy polskich, przez co zmusza do ostrożnego jego potraktowania. Należy zauważyć, że ksiązę Iwan znany był z tego, iż wysuwał różnego rodzaju insynuacje, jak również wykorzystywał mało znaczące uchybienia strony przeciwnej, aby pod bile pretekstem realizować główne cele swej wielkomocarstwowej polityki⁸⁷.

Zgodnie z przygotowanym wcześniej planem działania, 9 października 1477 r., ruszyła kolejna wyprawa wojenna Iwana III Srogiego i jego sprzymierzeńców „на отступников и крестного целования преступников, на Новгородцев”⁸⁸. Oprócz wojsk moskiewskich Iwana III, a także posiłków z podporządkowanych mu księstw ruskich, ponownie wzięli w niej udział Tatarzy, pod wodzą wspomnianego już carewicza Danijara, którzy jednakże nie posuwali się razem z główną armią, ale podążali osobno przez Klin, Twer i Torżok, a stamtąd dalej na północny-zachód, płądrując i paląc okoliczne wioski aż po sam Nowogród Wielki. W pobliżu tego miasta doszło do spotkania wojsk tatarskich z głównymi siłami moskiewskimi, „и князь велики волѣлъ царевичю Даньару стати в Кириловѣ монастырѣ да у Андрѣа святаго в монастырѣ на Городищьской же сторонѣ”⁸⁹. Chodzi tutaj niewątpliwie o klasztor św. Cyryla (kiryłowski) i kościół pod wezwaniem św. Andrzeja Stratilata, położone w południowo-wschodniej części nowogrodzkiego arealu miejskiego⁹⁰. Można się tylko domyśleć, jak zachowywali się muzułmańscy Tatarzy w obydwu wspomnianych tu instytucjach cerkiewnych, skoro władca moskiewski zdecydował się poddać wojowników carewicza Danijara pod kuratelę kniaziów Piotra Obolenskiego i Iwana Zwienca⁹¹.

Iwan III Srogi był jednak tak rozsierzdony na bojarstwo i kupców nowogrodzkich, że kiedy ci, na czele z tamtejszym arcybiskupem (władyką) Teofilem⁹², pojawili się 14 grudnia 1477 r. przed obliczem monarchy, prosząc o zmiłowanie

⁸⁵ *Летопись по Типографскому списку*, s. 195; *Новгородская вторая (архивская) летопись*, s. 180.

⁸⁶ M. Bogucka, *Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy*, Kraków 2009, s. 124.

⁸⁷ Por.: D. Pícková, *Habsburkové a Rurikovi na prahu novověku: Příspěvek k dějinám rusko-habsburských vztahů na přelomu 15. a 16. století*, Praha 2002, s. 114–116, 122; K. Bojko, *Stosunki dyplomatyczne Moskwy*, s. 72–78, 166–167.

⁸⁸ „Na odstępców i krzyżowego całowania przestępców, na nowogrodzian”. *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 12, с. 171; *Московский летописный свод конца XV века*, с. 310.

⁸⁹ „I wielki ksiązę nakazał carewiczowi Danijarowi, stanąć w kirilowskim klasztorze, a także u świętego Andrzeja w klasztorze na gorodiszskiej stronie”. *Московский летописный свод конца XV века*, с. 311, 316; *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, с. 185, 191; *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 12, с. 172, 179.

⁹⁰ А. Г. Бобров, *Монастырские книжные центры новгородской республики*, [in:] *Книжные центры Древней Руси: Севернорусские монастыри*, ред. С. А. Семячко, Санкт-Петербург 2001, с. 96–97; Л. А. Секретарь, *Церковь Андрея Стратилата*, Великий Новгород 2011, с. 1–16.

⁹¹ *Московский летописный свод конца XV века*, с. 316; *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, с. 191; *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 12, с. 179.

⁹² *Новгородская вторая (архивская) летопись*, с. 200.

i zawarcie pokoju, potwierdzone całowaniem krzyża, wielki książę miał odrzec krótko: „не быти моему целованию”⁹³. Usztyniając stanowisko wielki książę moskiewski zdawał sobie sprawę, że obrońcy prędzej czy później będą zmuszeni się poddać i podporządkować jego woli, gdyż zgromadzone w obrębie nowogrodzkich obwarowań zapasy żywnościowe musiały się w końcu wyczerpać, a łuny ognia palonych przez Tatarów okolicznych wiosek z pewnością nie zachęcały do optymistycznych nastrojów w samym mieście. Przez cały miesiąc kolejne delegacje nowogrodzkie udawały się do Iwana III Srogiego i błagały o litość, usiłując wynegocjować w miarę korzystne warunki kapitulacji. W końcu odporne miasto się poddało. 13 stycznia 1478 r. pojawiło się przed obliczem srogiego władcy poselstwo nowogrodzkie z pismem, zawierającym szczegóły dotyczące kapitulacji, podpisanym i opieczętowanym przez wspomnianego już arcybiskupa (władykę) Teofila. Władca moskiewski wyraził zgodę na proponowane warunki, wobec czego bojarstwo, kupcy i mieszkańcy Nowogrodu Wielkiego udali się do cerkwi Świętej Trójcy na Paozjerie, gdzie „целовали крестъ на тои записи к великим княземъ”⁹⁴. Kapitulacja obrońców 15 stycznia 1478 r., doprowadziła do likwidacji dumnej republiki kupieckiej, włączenia jej do wielkiego księstwa moskiewskiego i odebrania wszystkich dotychczasowych praw i przywilejów, którymi się szczyciła. Pewna ilość mieszkańców Nowogrodu Wielkiego została wymordowana, a część uprowadzono do niewoli i osiedlono w majątkach należących do zwycięzców. Nie można też wykluczyć, że jacyś chrześcijańscy jeńcy, całujący wcześniej krzyż księciu moskiewskiemu, a którym ten ostatni również krzyż całował, znaleźli się w rękach muzułmańskich Tatarów, gdyż źródła nie wspominają, aby czyniono różnicę w czasie chwytania pokonanych do niewoli. Co ważne, Iwan III Srogi w krótkim czasie skonfiskował również liczne dobra arcybiskupa (władyki) nowogrodzkiego oraz tamtejszych cerkwi i klasztorów, które wcześniej – przynajmniej po części – sprzyjały władcy moskiewskiemu, jako protektorowi prawosławia⁹⁵.

Analizując przytoczone wyżej fakty łatwo zauważyć, że znaczenie, jakie odgrywał krzyż i praktyka jego całowania na obszarze średniowiecznej Rusi, w kontekście zagrożenia i najazdów tatarskich, jest nie do przecenienia. Wspomniany tu chrześcijański znak śmierci i zwycięstwa Chrystusa oraz gest jego całowania w czasie zawieranej ugody (przysięgi) towarzyszyły książętom ruskim w zmaganiach ze stepowymi koczownikami, od momentu pierwszego ich kontaktu, czyli

⁹³ „Nie będzie mojego całowania”. *Московский летописный свод конца XV века*, с. 318; *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, с. 194; *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 12, с. 182.

⁹⁴ „Całowali krzyż na tym piśmie – wielkiemu księciu”. *Московский летописный свод конца XV века*, с. 320; *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, с. 196; *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 12, с. 186.

⁹⁵ А. А. Фролов, *Конфискация вотчин новгородского владыки и монастырей в последней четверти XV века*, „Древняя Русь: Вопросы медиевистики”, 2004, № 4 (18), с. 54–62; В. Л. Янин, *Очерки истории средневекового Новгорода*, Москва 2008, с. 322–330; Л. Гордеева, *Иоанн III Великий*, с. 245–255.

od bitwy nad rzeką Kałką, jaka miała miejsce w 1223 r., do chwili całkowitego ustania zwierzchnictwa Złotej Ordy nad Rusią, czyli do wydarzeń nad rzeką Ugrą w 1480 r. Oparta na krzyżu symbolika jednoczyła Rusinów do walki z tatarskim najeźdźcą, dając im poczucie wspólnoty wiary i interesów. Stąd też „крестное целование” stosowano dość często w okresie poprzedzającym bezpośrednie zagrożenie ze strony Tatarów. Wydarzenia takie źródła odnotowały między innymi w latach 1293, 1375, 1462–1464, czy 1473. Oczywiście zdarzały się również sytuacje kontrowersyjne. Przykładem tutaj mogą być wypadki, gdy książęta ruscy, aczkolwiek odwoływali się do chrześcijańskiej symboliki i całowali krzyż, to jednak czynili to przeciwko swoim współwynawcom – innym Rurykowiczom, zawierając układy z chanami Złotej Ordy i Krymu, jak to miało miejsce w 1446 i 1480 r., ewentualnie traktowali wspomniany tu gest krzyżowej przysięgi instrumentalnie, do realizacji własnych celów, także w konfliktach z innymi Rusinami, współpracując na tym polu z Tatarami, co potwierdzają średniowieczne przekazy pod rokiem 1399, 1471 i 1478. Pomimo wielu stwierdzonych nieprawidłowości, gdy chodzi o praktykę „крестного целования” na obszarze Rusi, odwoływanie się przez tamtejszą społeczność chrześcijańską do krzyża, w kontekście zagrożenia i najazdów tatarskich, było wartością uniwersalną i wzmacniało ruską tożsamość i religijność, a nawet wpływało na tamtejsze prawo⁹⁶.

*

Norbort Mika, *„Силу честного креста”. The cross and the practice of kissing the cross in the face of danger and Tatar invasion (until the end of the 15th century)*

The significance of the cross in medieval Rus' in the context of danger and Mongolian (Tatar) invasions ought not to be overlooked. This Christian sign, symbolising Christ's death and victory, as well as the gesture of kissing the cross in oath-taking accompanied the Rus' dukes in the course of their struggles with the Mongols (Tatars) from their first encounter (the battle of the Kalka River in 1223) until the end of the Golden Horde's dominion over Rus' (the events at the Ugra River in 1480). The symbol of the cross united Rus' in their fight against the Tatar invaders and gave them the feeling of community in faith and interests. The kissing of the cross occurred, therefore, often at times preceding immediate Tatar danger, for instance in years 1293, 1375, 1462–1464 and 1473, as reported in the sources. Needless to say, there arose also some controversial situations as for instance in 1446 and 1480 when certain Rus' dukes made pacts with khans from the Golden Horde and Crimea against their co-religionists and fellow Rus', despite previously deferring to the Christian symbol and kissing the cross. An alternative

⁹⁶ Rog.: Б. А. Успенский, *Право и религия в Московской Руси*, [in:] *Факты и знаки: Исследования по семиотике истории*, вып. 1, ред. Б. А. Успенский, Ф. Б. Успенский, Москва 2008, с. 122.

interpretation would be that they used the gesture of kissing the cross for their own purposes, in part to solve conflicts with other Rus' rulers and merely cooperating with the Tatars. This reading is confirmed by medieval sources recounting events from 1399, 1471 and 1478. Despite numerous inconsistencies in the practice of kissing the cross in Rus', deferring to the symbol of the cross by the Christian community in the face of danger and Tatar invasions was a universal value and enhanced Rus' identity and religiousness.